

LA "LIBRERÍA RELIGIOSA" DE BARCELONA I LA RENOVACIÓ DE LA PIETAT A ESPANYA A MITJANS DEL SEGLE XIX (1848-1868)³⁹

Antoni Borràs i Feliu S. J. (†)

PRESENTACIÓ

L'any 1969 va tancar les seves portes la "Llibreria Religiosa" de Barcelona. Els seus propietaris i administradors van creure que havia arribat el moment de prendre una decisió tan dolorosa com necessària: la llibreria deixava d'existir!

Aquella llibreria, la producció de la qual va marcar una fita important en la renovació de la vida religiosa a Espanya i Hispanoamèrica de la segona meitat del segle XIX i primer meitat del XX (pràcticament fins al Concili Vaticà II), havia finalitzat la seva funció. Noves tendències litúrgiques, mentalitats més acomodades als nous temps s'havien imposat, i el pes d'una tradició de més de cent anys dificultava —per no dir que impossibilitava— tota renovació. En els seus magatzems s'amuntegaven tones de llibres que no trobaven sortida; econòmicament la llibreria era una ruïna, pastoralment, infructuosa. Els diversos intents que es van emprendre per a poder treure-la endavant van fracassar. La realitat exigia la darrera mesura, la seva desaparició.

Clausurada la "Llibreria Religiosa" i la seva impremta i liquidades les seves existències, es va procurar salvar per a la història de l'espiritualitat del seu record. Vaig intervenir personalment perquè el que s'havia salvat del seu arxiu i fons editorial de la guerra civil del 1936-1939, s'incorporés íntegrament a la "Biblioteca Borja" que la Companyia de Jesús posseeix a Sant Cugat del Vallès (Barcelona) en l'edifici de les seves Facultats de Filosofia i

Teologia. Allí van anar els seus fons convenientment catalogats⁴⁰ i ofereixen a l'investigador de la pietat i de l'apologètica d'aquella centúria un fons d'inapreciable valor.

Hem de lamentar, no obstant, la destrucció dels seus fons econòmics: comandes, albarans, factures, pagarés i documents bancaris en general, que s'havien conservat fins pràcticament els nostres dies i que mans més ignorants que desaprensives van jutjar sense interès. Pèrdua irreparable per a la història de la vida econòmica durant aquell període i sobretot per a la història de la mateixa llibreria, ja que amb aquells papers van desaparèixer les proves de la seva immensa producció i de la seva difusió per Catalunya, Espanya i Iberoamèrica. Els fons que s'han conservat en el seu arxiu no ens serveixen per a dibuixar el quadre del seu influx ni per a constatar el volum de la seva producció. Les dades que oferim les hem pres d'obres publicades al segle passat i que van poder tenir accés a aquestes fonts avui desaparegudes.

Per a la història de la "Llibreria Religiosa" existia ja un altre fons tanmateix de singular importància: el "Fons Caixal" que posseeix l'«Arxiu de la Província Tarraconense de la Companyia de Jesús» ubicat en el carrer Roger de Llúria, 13-15 de Barcelona⁴¹. Aquest fons conserva nombroses cartes originals i, sobretot, còpies d'aquestes cartes realitzades a finals del segle passat probablement per algun dels dos nebots del Dr. Caixal, Joan Peiró i Caixal i Sebastià el seu germà. El primer fou l'hereu universal del seu oncle⁴² i va deixar com a hereu el seu germà, que llavors era jesuïta. Els fons van passar de les seves mans a l'esmentat arxiu.

³⁹ Aquest treball és una traducció al català realitzada per V. AGUADO I CUDOLÀ, que fou revisada per l'autor, de la versió en castellà que fou publicada a la revista *Traditio-Krisis-Renovatio aus theologischer Sicht Festschrift Winfried Zeller zum 65. Marburg, 1976, p. 370-383*. Aquest article fou la base de la intervenció del Pare A. BORRÀS I FELIU S. J. en la taula rodona que es va realitzar al Vilosell el 12 de juliol de 2003.

⁴⁰ Biblioteca Borja. Fons "Llibreria Religiosa". Citarem: BB. LR.

⁴¹ Arxiu de la Província Tarraconense de la Companyia de Jesús. Fons Caixal. Citarem: APTSI FC.

⁴² Josep Caixal va nominar hereu al seu nebot Joan Peiró per testament del 2 de febrer de 1873. BB. LR. Caixa. 1, Carpeta 2, Sobre 1, Doc. 2 (Còpia mod.). Joan Peiró va deixar com hereu al seu germà Sebastià per testament del 5 d'abril de 1886. *Ibid.* Doc. 3 (Còpia moderna).

EL FUNDADOR DE LA "LIBRERÍA RELIGIOSA"

Aquest tema és en cert sentit vidriós, degut a la gran personalitat dels dos grans personatges del segle XIX que van intervenir-hi, sant Antoni Maria Claret, arquebisbe de Santiago de Cuba i després de Traianòpolis, confessor de la reina Isabel II d'Espanya, i Josep Caixal, bisbe de la Seu d'Urgell. La forta personalitat del primer i sobre tot el fet de la seva canonització van inclinar els seus biògrafs a atribuir-li la fundació d'aquesta llibreria. També va contribuir a aquesta desorientació el fet de no haver consultat suficientment els dos fons relacionats amb la llibreria anteriorment esmentats.

Les biografies de sant Antoni Maria Claret, des de la publicada un any després de la seva mort per Francisco Aguilar⁴³ fins els més recents⁴⁴, ens presenten el sant com a fundador de la llibreria. I no sense una aparent raó que troba la seva millor base en els escrits d'aquest sant i en una famosa carta que Pius IX li adreçà.

Antoni Maria Claret ens parla llargament de la llibreria en dos capítols de la seva *Autobiografia*. Diu en el primer:

*"A fin de poder dar y vender lo más barato posible, pensé poner una Imprenta Religiosa bajo la protección de María Santísima de Montserrat como Patrona que es de Cataluña y del glorioso San Miguel. Comunicué este pensamiento al señor Caixal y al señor Palau, entonces canónigos de Tarragona... quienes aún cuidan de ella bajo la dirección inmediata de un administrador"*⁴⁵.

I més endavant reafirma:

*"Para poderlos propagar (los libros) mejor discurrí el fundar la Librería Religiosa ayudado de los auxilios de Dios... y acompañado de los señores don José Caixal y don Antonio Palau..."*⁴⁶.

Abans de continuar endavant, voldríem anticipar que, davant aquestes taxatives afirmacions trobem, en els escrits de Caixal, unes altres no menys clares atribuïnt-se ell mateix la fundació. Les deixem per més endavant, citem ara la carta de Pius IX, repetidament adduïda pels biògrafs del sant per a provar la paternitat de Claret:

*"Haex fraternitati tuae, aliisque catholici istius Regni Episcopis, qui religiosae Bibliothecae a Te Barcinone statutae praeclare favens, summopere gratulamur"*⁴⁷.

Intervenció d'Antoni Borràs i Feliu. Foto: Josep Miquel Cornadó i Ibars.

Creiem que aquests texts, que són els fonamentals per a la tesi que atribueix a Claret la fundació de la llibreria, poden perfectament interpretar-se, i sense violentar-los, en deduir tan sols una positiva intervenció del sant, cosa, que com veurem, no neguen els documents relatius a Caixal.

Si considerem altres escrits de sant Antoni Maria Claret podem comprendre millor la seva intervenció en la fundació de la llibreria. Juntament amb aquestes cartes en què apareix vagament Caixal com origen de la idea de fundar la llibreria⁴⁸, trobem tres cartes de Claret que ens semblen decisives. Amb elles el sant presentava a diversos amics seus Caixal i els demanava la seva ajuda per l'obra iniciada. Les tres són datades el 5 de novembre de 1846 a Pont d'Armentera.

Diu en la dirigida al seu amic Mariano Aguilar:

*"Mon S. y D. lo dador de la present es lo Sr. Caixal Canonge de Tarragona, íntim amich meu, home molt celós que lo zel es lo que li va sugerí lo plan que á V. jo li vas insinuà, y ara ell ja se explicarà. Per lo tan com ell a V. no lo coneix y jo coneix lo zel de los dos me apar debia recomenarlo a V. pera que entre tots pugui passar avan una obra tan santa..."*⁴⁹.

En les altres dues existeixen certes variants; cal notar el valor del singular:

*"... Lo Sr. Caixal... que pel be de los mortals desitja escampar llibres bons y recullir dolens, á est fi y efecte emplea las rendas del canonicat y limosnas de misas que celebra, y desitjan fer més encara vusca amichs zelosos que lo ayudin a tan santa empresa, vg. Celebrant dos o tres misas mensuales cada individuo, o be donan alguna limosna equivalent"*⁵⁰.

⁴³ F. de A. AGUILAR, *Vida del Excmo. Sr. Don Antonio Maria Claret*, Madrid, 1871, p. 96-99.

⁴⁴ Des de les publicades en el segle passat com la popular de J. Claret, *Resumen de la admirable vida del Excmo. e Ilmo. Sr. Dn. Antonio Maria Claret y Clará*, Barcelona 1882, p. 41-42, 112, 230, i la científica de M. Aguilar, *Vida admirable del siervo de Dios P. Antonio Maria Claret*, I. I. Madrid, 1894, p. 274, passim, fins les recents de J. M. Lozano, Un gran apostol de la premsa. *San Antonio Maria Claret*, Madrid, 1963, p. 37-45, i sobre tot la biografia que precedeix la selecció dels seus escrits: *San Antonio Maria Claret. Escritos autobiográficos y espirituales*, editados por J. M. Viñas, Madrid 1959, p. 16-18, passim. La gran popularitat del sant justifica les seves nombroses biografies, l'enumeració de les quals no fa al cas.

⁴⁵ *Autobiografia*, Ed. Viñas, núm. 329, p. 285. Ens sembla estrany que l'editor es limiti a dir a la nota 143: "D. José Caixal Estradé fue uno de los grandes colaboradores..."

⁴⁶ *Autobiografia*, Ed. Viñas, núm. 476, p. 321.

⁴⁷ El text íntegre en itali i en castellà pot veure's en M. Aguilar, o.c., p. 275. El subratllat és meu.

⁴⁸ Per exemple: "Lo que digo como amigo es que los que promueven este asunto son el Ilmo. Sr. Caixal, canónigo de Tarragona, Mosen Esteban Sala y un servidor". Carta de Claret a Pedro Cruells, 3 de abril de 1847, I d. Viñas, Carta 4, p. 805.

⁴⁹ APTSI FC Libr. 13, p. 208.

⁵⁰ APTSI FC Libr. 13, p. 208.

⁵¹ *Ibid.*, p. 209.

Per aquestes dates va escriure Claret una circular adreçada als sacerdots espanyols. El text és llarg però important tant per a dilucidar l'assumpte que ara ens interessa com per a conèixer la finalitat i mitjans de la que seria la "Librería Religiosa":

"Mi S. y D.: Si no conociera a V. a fondo y no le viera animado de aquel celo que debe devorar a todo buen sacerdote, no le comunicara a V. el siguiente plan y es, que el Il. Sr. D. José Caixal, dignísimo canónigo de Tarragona, a impulsos del grande amor que tiene a Dios y a sus prójimos, ha pensado imprimir y reimprimir los libros espirituales y dogmáticos que conoce mejores a las actuales circunstancias, o que otros sujetos se dignarán advertirle, y escamparlos por Cataluña, por España y quizás fuera de ella, haciendo impresiones en grande, y después venderlas a precio ínfimo, o dándolas, como hacen los impíos con sus malos y pestíferos libros, causando estragos sin cuenta... Viendo yo este proyecto tan bueno y necesario, no he podido menos de aplaudirlo y estimularlo, cooperando en cuanto pueda a los gastos indispensables y cuantiosos, que trae consigo este plan, y sabiendo que este señor, lejos de tener alguna mira interesada, emplea en todo las limosnas de misas y rentas del canonicato; no he podido menos de ofrecerle las limosnas de misas, que yo celebro, que es la única cosa sobre que puedo contar... pero ya que yo no puedo más, haré que cooperen algunos otros amigos que conozco, animados de estos mismos sentimientos; y siendo usted uno de ellos, me atrevo a comunicarle este asunto de tanta importancia, esperando que cooperará con la limosna de 3 ó 4 misas mensuales, o más o menos, según el celo que le anima..."⁵¹.

Cal notar que tant les cartes esmentades com la circular van ser escrites sobre la marxa dels esdeveniments i no després com l'*Autobiografía* o com el *plan definitivo sobre el arreglo de la "Librería Religiosa"*⁵². Aquest aspecte el considerem de cabdal importància. Cal observar, a més, com en aquestes cartes escrites a amics seus, Claret atribueix la iniciativa a Caixal quan d'haver estat seva la idea ho hagués afirmat a fi d'obtenir més fàcilment el seu ajut.

Al temps d'aquestes cartes tan sols existia la *Hermandad espiritual de los libros buenos* que molt aviat es convertiria en la "Librería Religiosa".

Després d'haver quedat definitivament establerta, Claret escrivia a Caixal:

"Yo lo que debo decir es que Vd. es el encargado de parte de Dios (de la "Librería Religiosa"), y cuidará de darle las gracias

que necesita para desempeñar bien su encargo; si necesita algún consejo, pídale en buena hora; pero no permita jamás que mano ajena, aunque sea la más bien intencionada, se le meta en sus cosas encargadas porque sería echarlo a perder"⁵³.

I el que Claret recomana a Caixal és el que ell mateix farà durant tota la seva vida: nombroses cartes ens mostren l'interès del sant per la llibreria, li dóna consells, l'ànima, el commina⁵⁴ però mai s'atribueix a si mateix una autoritat que no tenia. Clarament afirma en una carta del 22 de agost de 1865: "Nunca me he metido en su gobierno"⁵⁵.

Tots aquests texts, i d'altres més que encara podríem adduir –escrits en els moments fundacionals– invaliden les afirmacions de l'*Autobiografía* o, per ser més cautes, ens obliguen a no donar-los un sentit diferent del de les restants fonts. Claret va ser un col·laborador molt eficaç, un incansable animador; en la "Librería Religiosa" va publicar moltíssimes de les seves obres. Però no ens sembla adequat donar-li, per tot això, el títol de fundador.

La nostra posició quedarà plenament confirmada si acudim a les fonts relacionades amb el bisbe Josep Caixal. En diverses ocasions afirma Caixal, sense embuts, ser ell el fundador de la "Librería Religiosa".

Citem, en primer lloc, la donació *inter vivos* que Caixal va fer de la "Librería Religiosa" en favor del seu nebot Joan Peiró. Els paràgrafs més significatius diuen:

"... Doy al expresado mi sobrino D. D. Juan Peiró la propiedad y todos los derechos que sobre la dicha Librería Religiosa tengo y me corresponden; a cuyo efecto desde ahora cedo y traspaso al repetido... la mencionada propiedad y los expresados derechos, como también todas las acciones y excepciones que tanto en juicio como fuera de él pudiera yo utilizar como propietario, fundador y director de la Librería Religiosa..."⁵⁶.

Residint a Roma escrivia Caixal a la seva neboda Rosa, recomanant-li la lectura de bons llibres, i en concret la *Guía de Peca-dores* del P. Luis de Granada. I proseguia:

"Es lástima que sea tan poco conocida; la Librería Religiosa, fundada por tu tío (es decir él) lo da por seis reales..."⁵⁷.

En múltiples ocasions els documents dels fons esmentats de Caixal, en parlar de la "Librería Religiosa", la consideren com obra de Caixal, sense que falti la taxativa expressió:

⁵¹ Ibid., p. 210-211. Aquesta circular va ser publicada íntegrament –juntament amb alguns fragments del sant– en un full solt, que va ser afegit a l'inici d'alguns catàlegs antics de la llibreria.

⁵² BB. LR. Caixa 1, Carpeta 2, Sobre 1, Doc. 2. Aquest pla el va escriure Claret l'agost de 1868 quan amenaçava el perill que Riera s'apoderés de la llibreria, Claret sintetitzava la història i proposa solucions concretes. Ens interessa tan sols el segon punt. Diu: "Claret, Caixal i Palau son los fundadores de que Dios se valió para poner los fundamentos de esta gran obra...". Aquesta afirmació escrita als 20 anys d'ocórrer els fets ha d'entendre's "cum mica salis", ja que si bé Palau va intervenir en les converses inicials, com veurem, molt aviat desavinences internes el van separar del grup. Tal vegada aquest text ens pot ajudar a esclarir el significat dels esmentats de l'*Autobiografía*. Quan Claret parla de *fundador* o *fundadores* potser tan sols volia indicar que "intervinieron de algún modo en el momento fundacional". Nosaltres preferim reservar el nom de *fundador* per a qui va tenir la idea, la va perfilar i la va portar a la pràctica i fins i tot, en el nostre cas, la va dirigir quasi fins al final dels seus dies. I aquest va ser Josep Caixal i Estradé.

⁵³ APTSI FC Libr. 13, p. 215.

⁵⁴ Ibid. P 219; Cf. la carta del 28 de maig de 1847. Ed. Viñas, Carta 5, p. 806-808.

⁵⁵ Carta esmentada en el full volant, la nota 13.

⁵⁶ BB. LR. Caixa 1, Carpeta 2, Sobre 1, Doc. 1 (còpia moderna). El subratllat és meu.

⁵⁷ APTSI FC Mamotreto cronológico-biográfico, 2, p. 70-71. El subratllat és meu.

"Fundación de la Librería Religiosa, obra exclusiva del Sr. Caixal"⁵⁸.

Tots aquests textos reafirmen la nostra posició. La correspondència posterior, sobre tot entre Caixal i Riera demostra fins a la sacietat que la direcció de l'obra estava totalment i exclusivament en mans de Caixal.

Catorze anys després de la mort de Caixal, escrivia el P. Mañanet a Joan Peiró, animant-lo a assegurar l'obra de la "Librería Religiosa" per després de la seva mort. En tres cartes afirma que Caixal havia estat el fundador. En la del 27 d'octubre deia:

"Dado el fin principal que tuvo nuestro tan querido y amado Prelado (Caixal), al fundar la Librería Religiosa..."⁵⁹.

Amb paraules semblants escrivia el 15 de novembre del mateix any i el 13 de setembre de 1894⁶⁰.

I en aquest sentit escrivia el primer biògraf del Dr. Caixal, en 1898⁶¹. Llàstima que d'altres biògrafs es deixessin portar pel pes de la gran personalitat de Claret i atribuïssin a ambdós la fundació⁶².

GESTACIÓ I DIFUSIÓ DE LA "LIBRERÍA RELIGIOSA"

Després de la guerra de la independència contra Napoleó, Espanya va quedar arruïnada materialment i espiritualment. La gran tradició teològica i espiritual dels segles XVI i XVII quedava ben lluny. La promulgació per les Corts de Cadis de la famosa Constitució de 1812 va coronar la divisió del país i amb ella la dels catòlics. Al llarg del s. XIX se succeiran els cops d'estat, les revolucions, i —amb alternatives— les persecucions contra l'Església que apareix identificada amb un dels dos bàndols⁶³.

Enmig d'aquesta inseguretat resultava pràcticament impossible tota tasca seriosa filosòfica i teològica. El poble, per la seva part, acostumat a la ferocitat de les guerrilles, va traslladar el seu àmbit combatiu al terreny religiós. Els desastres previs i conseqüents a la desamortització i l'incendi de convents del 1835 i la

crueltat de les guerres carlistes solament són explicables en un país que ha perdut el control espiritual cristià sobre si mateix.

La fundació i el desenvolupament de la "Librería Religiosa" solament pot entendre's tenint com a rerefons la situació religiosa del país.

El 27 de juliol de 1835 va haver de fugir apressadament de Tarragona el seu arquebisbe Mons. Echánove per a poder escapar de les mans que el volien assassinar; el va acompanyar el canonge Caixal. Es van refugiar a l'illa de Menorca⁶⁴. Però ni tan sols allí estaven segurs i van abandonar Maó per a passar primer a Itàlia i després (març de 1836) a França.

Durant la seva estada en aquests països Caixal va constatar el dany que feia la premsa; els atacs contra l'Església trobaven en els fulls volants i en les exposicions pseudocientífiques un efecte mitjà. Però, pot tanmateix constatar la feina dels apologistes, especialment els francesos, amb els qual ben aviar entrarà en contacte⁶⁵.

La seva tasca havia de ser recollida i difosa a Espanya a baix preu. Per això resultava indispensable l'establiment d'un centre de difusió d'aquests llibres bons que contrarestés la demolidora tasca dels "llibres pestíferos"⁶⁶. Amb el seu llenguatge típicament decimonònic ens descriu aquesta gestació una de les llibretes que han arribat fins a les nostres mans:

"La obra benéfica de la Librería Religiosa fue inspirada al Sr. Caixal por Jesús y María luego de haber escapado providencialmente de la degollina del año 1835 y vistos los estragos que en la fe y en la piedad habían hecho en Italia y más en Francia los enciclopedistas del siglo pasado junto con los más llamados filósofos. Recorriendo el Sr. Caixal estas dos naciones y viendo el estrago inmenso que la impiedad había hecho en la fe, en la moral y en las costumbres, se horrorizó, gimió y condolió y empezó a pensar en el remedio que podía adoptarse para salvar de esta catástrofe a su querida patria..."⁶⁷.

La idea havia sorgit. No va poder, no obstant això, realitzar-la en retornar a Espanya ja que la seva estada va quedar limitada a les comarques del Bergadà i el Solsonès. De nou va haver d'exiliar-se al 1840⁶⁸.

⁵⁸ Ibid., Mamotreto, 1, p. 171. Veure també l'expedient de "Fundación de una causa pia" que hauria d'haver proseguit la tasca de la "Librería Religiosa". BB. LR. Caixa 1, Carpeta 2, Sobre 1, Doc. 1.⁵⁹ Carta del P. Mañanet a Joan Peiró. BB. LR. Caixa 1, Carpeta 1, Sobre 5, Quadern 2, p. 12. Cf. Ibid., Caixa 1, Carpeta 1, Sobre 1, Doc. 8, p. 1.

⁶⁰ BB. LR. Caixa 1, Carpeta 1, Sobre 5, Quadern 2, p. 12-13.

⁶¹ V. PORTA Y VILALTA, *Biografía del Excmo. e Ilustrísimo Sr. Dr. D. José Caixal y Estradé Obispo de Urgel*, Barcelona, 1898, p. 85: "Concibió el proyecto de fundar una Librería Religiosa en Barcelona que fuese un foco de santa doctrina...". I a la p. 87 afirma: "Aunque otra cosa no hubiese hecho el insigne Caixal que crear la Librería Religiosa por ella sola merecería su nombre ser escrito con letras de oro, y pasar su gloria a la posteridad".

⁶² J. M. DE NADAL, *El Obispo Caixal. Un grande prelado de la Edad Moderna*, Barcelona, 1959, p. 39.

⁶³ Per a la història religiosa d'aquest moment: J. M. CUENCA, *La Iglesia española ante la Revolución Liberal*, Madrid, 1971, i *Estudios sobre la Iglesia española del XIX*, Madrid, 1973. M. Revuelta González, *Política religiosa de los liberales en el siglo XIX*, Madrid, 1973. Amb la bibliografia en aquests treballs assenyalada. Per a detectar la desmoralització llavors existent entre la joventut cf. la llarga carta de N. GROS a la "Librería Religiosa", Reus 4 de febrer de 1852. BB. LR. Caixa 1 Carp. 2, Sobre 2/3, Doc. 0 i la carta de Manuel Malo de l'11 de febrer de 1852. BB. LR. Caixa 1, Carpeta 3, Doc. 1. Descripcions decimonòniques del moment: APTSI FC Lib. 1, p. 29-30, 34, 75.

⁶⁴ Caixal va patir altres exilis. Cf. BB. LR. Caixa 1, Carpeta 2, Sobre 1, Doc. 4.

⁶⁵ Vgr. amb A. NICOLÁS APTSI FC Lib. 13, p. 357-358, i amb l'abbé GAUME. Ibid., p. 363-365. És simptomàtic el que Gaume li escrivia des de París el 17 d'octubre de 1857: "Vos idées et les miennes sur l'état actuel du monde sont identiques. Humainement parlant la société est perdue, nous ne sauverons pas...". Ibid. p. 368 i ss.

⁶⁶ APTSI FC Lib. 1, p. 37.

⁶⁷ BB. LR. Caixa 1, Carpeta 2, Sobre 5, Quadern 3, p. 2.

⁶⁸ APTSI FC Mamotreto, 1, Període VIII, núm. 1.

Fotografia del bisbe Caixal. Cedida per la família Pujades.

Des de 1840 a 1846 va treballar apostòlicament a Perpinyà, Montpeller, Nîmes, Avinyó, Montauban, Besançon, etc.

“La segunda expatriación –prosegueix la mateixa font– le confirmó en su primera idea y le hizo ver la gran necesidad de ponerla en ejecución luego que le fuera dable, lo que no pudo realizar hasta el 1846, que regresó a España, y con alguna más holgura y en mayor escala y extensión hasta el 1848...”⁶⁹.

A principis de 1846, Antoni Maria Claret, missioner popular en aquells moments, va predicar una missió a Tarragona. La fosgositat de la seva paraula, la seva encesa vida religiosa, la seva mentalitat teològica conservadora van fer que Claret i Caixal s'entenguessin des del primer moment.

Van canviar impressions i Caixal va proposar a Claret la seva idea de fundar una societat –amb impremta pròpia– per a difondre llibres bons. A Claret que se sentia cridat a exercir el ministeri de la ploma⁷⁰ li va agradar la idea des del primer moment. En algunes d'aquelles converses va participar el llavors canonge de Tarragona Antoni Palau i Tèrmens, que des de 1842 dirigia la *Revista catòlica* de Barcelona.

El fet que aquests tres homes canviessin impressions i proposessin maneres de dur a terme la idea de Caixal podria justificar que Claret, al final de la seva vida, els qualifici com hem vist de fundadors⁷¹.

En aquestes converses va brollar també la idea de buscar amics que ajudessin a finançar l'empresa. Caixal havia ofert el seu peculí com a canonge, Claret podia tan sols aportar el fruit d'algunes misses... Tot era poc per a la gran empresa projectada. En aquest moment van ser escrites tant les cartes de presentació com la circular que hem esmentat⁷².

Tots aquells que oferissin misses o enviessin almoines integrarien la *Hermandad espiritual de los libros buenos*. En febrer de 1846 va quedar constituïda aquesta societat.

Ben aviat van anant arribant les cartes de resposta a la circular. Uns oferien misses⁷³, altres suggerien llibres per a ser reeditats o traduïts⁷⁴. El que era administrador de Claret, Pere Naudó, vicari de santa Maria del Mar de Barcelona, es va interessar vivament per l'obra, i ben aviat passaria a ser el seu administrador a Barcelona.

A mesura que s'amplia el cercle dels seus interessats, resulta més indispensable establir la seva organització interna. Fruit de les esmentades converses fou l'informe que Claret va enviar al vicari general de Tarragona, Martí Figarol. En ell apareix establerta la divisió d'activitats: Claret se'n farà càrrec de predicar i de reclutar col·laboradors⁷⁵. Després es pregunta:

“A quien se dará la dirección de este vasto plan? Quien será el director de todo? Quien dará dirección, unidad y vida a este proyecto, a este plan y a este ejército puesto en campaña y en orden de batalla? Respuesta: El Il. Sr. Canónigo Caixal será el Maestro, Director y General en jefe de todo ese ejército organizado y puesto en orden de batalla para batallar las batallas del Señor”⁷⁶.

Prosegueix més endavant:

“El gran auxiliar de la moralización. La prensa católica. ¿Y cómo? Esparciendo con profusión en todas partes estampas, hojas volantes, opúsculos, libros de devoción, ascético, científico-religiosos, conforme a la idea y pensamiento del Sr. Caixal y de aquí la Librería Religiosa... que el Sr. Caixal concibió en Francia durante la expatriación”⁷⁷.

En desembre de 1847, a suggeriment de l'arquebisbe de Tarragona, Dr. Echánove, es va canviar el títol d'*Hermandad...* pel de *Librería Religiosa*, nom que mantindria malgrat les reiterades insistències de Palau de donar-li el de *Galería Católica*⁷⁸.

Aquesta desavinença amb Palau –que es va manifestar en d'altres ocasions– va motivar que aquest s'anés separant de Caixal i Claret, encara que va seguir informant des de la seva *Revista catòlica* de la marxa de la nova llibreria⁷⁹.

Mentre s'anava gestant la idea, Claret va haver de marxar a Canàries per fer missions. Caixal va creure que el seu amic l'abandonava i va estar a punt de separar-se d'ell. Els ànims es van apaivagar⁸⁰, encara que la correspondència d'aquest any ens mostra un cert malestar latent. Per una banda la residència de Caixal a Tarragona i la impressió dels llibres a Barcelona –100 quilòmetres eren en 1848 una notable distància!–, per altra banda l'absència de Claret i sobre tot la diferent forma de pensar sobre qui havia de ser l'impressor de la “*Librería Religiosa*”.

⁶⁹ Ibid. Cf. El fundador de la Librería Religiosa. BB. LR. Caixa 1, Carpeta 2, Sobre 1, Doc. 1, 8 pàgines.⁷⁰ “Se me dieron cuatro avisos (en la oración): 2 Escribir libros (anota en 1858)... Me dijo la Virgen Santísima que arreglase los Avisos que en Cuba me había inspirado... El Hijo Santísimo me dijo que lo hiciese... (afegeix el 1860). Cit. J. M. Lozano, o. c., p. 21. Veure tot el capítol, Escritos, p. 21-26.

⁷¹ Veure nota 14.

⁷² Veure notes 10, 11 i 12.

⁷³ En BB. LR. Caixa 1, Carpeta 1, Sobre 2/1, es conserven alguns paperets amb les notes de les misses enviades.

⁷⁴ Veure aquestes cartes agrupades en BB. LR. Caixa 1, Carpeta 2, Sobre 2/3, i algunes en Ibid., Caixa 1, Carpeta 3. En algun cas es conserva la carta i el manuscrit enviat per ser publicat, vgr.: “Habiendo leído en los prospectos que, el fin que se proponen Vdes. es presentar al público un contraveneno a la ponzoña de los malos libros, y poner un dique al torrente de las doctrinas impías... presento a Vdes. esta traducción...” BB. LR. Carpeta B-1, Doc. 1.

⁷⁵ Aquesta tasca proselitista desembocaria en la *Fundación de la Congregación de Misioneros Hijos del Inmaculado Corazón de María* (Vic, 16 de juliol de 1849). En català a: BB. LR. Caixa 1, Carpeta 1, Sobre 5, Quadern 1, p. 37-38; en castellà: BB. LR. Caixa 1, Carpeta 2, Sobre 1, Doc. 1, p. 3.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁸ Escribia a P. NAUDÓ entre d'altres coses: “He puesto el título de Galería católica porque el de Biblioteca Católica o Biblioteca Religiosa se ha gastado ya en otras sociedades o empresas. Además el de Galería cuadraría más si se adopta todo el art. 2 sobre lo de estampas, cruces, medallas, etc...” Tarragona, 18 de febrer de 1848. BB. LR. Caixa 1, arp. 2, Sobre 1, Doc. 6.

⁷⁹ Cf. *La Revista Católica y la Librería Religiosa*. BB. LR. Caixa 1, Carpeta 2, Sobre 1, Doc. 7, 3 pàgines.

⁸⁰ Veure la carta de CLARET a CAIXAL, 11 de desembre de 1848, i la seva nota introductòria. Ed. Viñas, Carta 12, p. 819-821.

Claret s'inclinava per J. M. Bocabella, que fins aquell moment havia imprès les seves obres, Palau preferia a Pablo Riera, en la impremta del qual, editava ell la seva *Revista catòlica*, Caixal volia una impremta pròpia, únic mitjà que jutjava viable per a poder portar a terme la idea apostòlica de repartir llibres, o gratis, o al preu de cost.

En els seus somnis Caixal va pensar que si portava de França l'impressor els resultaria més econòmica la impressió. Això naturalment disgustava els impressors de Barcelona que en el fons veïen la possible competència. Les raons, amb tot, que adduïen eren d'un altre caràcter.

El 24 de setembre de 1846 escrivia Bocabella a Claret:

*"En quant al pensament que fa lo Sr. Canonge Caixal no crech li reisqués com Ell se pensa, encara que fes venir francesos o una impremta francesa, com haurian de gastar cabals espanyols los resultaria al mateix preu que a nosaltres, y may al preu de Fransa, perquè allà tenen los cabals y jornals mes barato; sols li diré que la lletra feta venir de París, pagant los ports que pujant bastant per ser cosa de pes, y los drets que son algo crescuts, resulta a poca diferencia com la comprada aquí"*⁸¹.

Dos dies després li escrivia Naudó a Claret:

"Lo impresor José M. Bocabella y Verdeguer li podrá fer compendre al Sr. Caixal que no conseguirá son fi en voler posar o plantar una impremta, encara que facia venir los operaris de Fransa".

Caixal no va poder portar endavant el seu desig. Va cedir a les pressions i a instàncies de Palau, es va elegir a Pablo Riera com a impressor de la "Librería Religiosa".

Palau, des de la seva *Revista catòlica* donava a conèixer als seus lectors la finalitat de la revista, i va seguir informant —com acabem de dir— de la seva marxa, encara després d'haver-se separat del grup⁸².

Es va decidir que en cada capital de província existís un comissari i, en les ciutats menys importants, uns delegats. Per la correspondència en podem conèixer alguns noms.

La "Librería Religiosa" anava realitzant la seva tasca malgrat les dificultats. Un cop dur va ser per a ella el nomenament de Claret com arquebisbe de Santiago de Cuba. Però això va servir per a estendre per aquella illa la influència de la "Librería Religiosa". Des d'ella Claret demanava insistentment milers d'obres

que després ell regalava, des d'ella també enviava ajut econòmic a la llibreria⁸³.

Precisament en una de les visites que va fer a Madrid al ministre de Gràcia i Justícia per a tractar dels assumptes del seu recent nomenament, Claret va interessar el magistrat en els assumptes de la "Librería Religiosa" i li va demanar que intervingués aconseguint o el canvi de la canongia de Tarragona per una a Barcelona per a Caixal, o, almenys, que sense renunciar a la primera pogués residir en la capital del Principat⁸⁴. De fet, Caixal va seguir residint a Tarragona fins que va ser consagrat bisbe de la Seu d'Urgell el 5 de juny de 1853.

Malgrat que a Barcelona tenia cura de la llibreria el rector de Santa Maria del Mar, Josep Gorgas, Riera va seguir entenent-se directament amb Caixal, li enviava les proves dels nous llibres, li demanava material i instruccions. Conservem un lot de 68 cartes escrites entre el 15 de gener i el 22 de juliol de 1852. Testimoni de la minuciositat amb què Caixal seguia els passos de les edicions, i font per a conèixer cap a quines ciutats i pobles sortien les expedicions de llibres⁸⁵.

També coneixem per aquesta correspondència l'ampliació de la impremta de Riera i el seu trasllat a un lloc més cèntric de Barcelona⁸⁶. I intuïm en ella les properes friccions entre la llibreria i Pablo Riera. Claret sembla ser el primer en acusar el disgust⁸⁷, després serà el propi Caixal⁸⁸. L'absència d'ambdós, Claret primer a Cuba i després a Madrid —com a confessor de la Reina—, Caixal a la Seu d'Urgell i després al desterrament (1855) deixaven a Riera les mans lliures. Poc podien fer ni Josep Gorgas ni el P. Magí Ferrer. Riera va anar afavorint la seva impremta a expenses de la llibreria. La ruptura era inevitable. En 1868 comunicava Riera que la llibreria li devia la notable quantitat —per aquella època— de 50.000 duros. De no pagar-los-hi, la llibreria quedaria plenament a les seves mans.

No ens interessen els detalls d'aquest enfrontament⁸⁹ —perquè el seu desenllaç judicial se situa fora del nostre període—; però sí que ens interessen les cartes dels bisbes espanyols a Caixal en resposta a la seva circular del 12 d'agost de 1869 per la qual es comunicava als seus germans en l'episcopat la greu situació financera de la llibreria, la ruptura amb Riera, el distanciament ideològic de la *Revista catòlica*, i els demanava ajuda econòmica per a poder-la salvar.

Conservem els originals de les 24 cartes. Constitueixen el millor al·legat de l'extraordinària influència de la "Librería Religiosa", i de l'immens bé que va fer a Espanya.

⁸¹ BB. LR. Caixa 1, Carpeta 2, Sobre 5, Quadern 3, p. 25.

⁸² Veure la nota 39, i el text en què donava a conèixer la finalitat de la llibreria cit. en Viñas, p. 17-18.

⁸³ Còpies de diverses cartes a: APTSI FC Llibreta 13, p. 222-227, 306-308, 311-317.

⁸⁴ *Ibid.*, p. 220-221, Cf. p. 217.

⁸⁵ BB. LR. Caixa 1, Carpeta 1, Sobre 2/2.

⁸⁶ *Ibid.* Cartes núms. 19, 36, 40. En aquesta darrera (17 d'abril de 1852): "Las obras de la casa de la calle nueva de S. Francisco van adelantándose y estoy cierto que le gustarán. Tengo ya alquilado el almacén tienda en la misma calle y muy cerca de la casa, y con las obras de casa y almacén la *Librería* no tendrá que pagar más de alquiler de lo que paga ahora..." En carta posterior de la direcció de la nova casa, carrer de Robador núm. 24 i 26. Carta del 8 d'abril de 1857. APTSI FC núm. 10 s. n.

⁸⁷ Ja en carta d'1 de juny de 1849. BB. LR. Caixa 1, Carpeta 2, Sobre 5, Quadern 1, p. 5. Més clarament: carta de Claret a Caixal, 17 de juny de 1857, APTSI FC Libr. 13, p. 328-329.

⁸⁸ Carta de Caixal a P. NAUDÓ, 5 de novembre de 1869: "y quedaría burlado el ingrato Riera". APTSI FC núm. 19.

⁸⁹ Veure: Algunas notas históricas sobre la Librería Religiosa. BB. LR. Caixa 1, Carpeta 1, Sobre 2, p. 5-7. Veure carta de Claret a Caixal, 9 de desembre de 1860. APTSI FC Libr. 13, p. 351. Cf. BB. LR. Caixa 1, Carpeta 2, Sobre 5, Quadern 1, p. 27 (19 de desembre de 1860), 31 (31 de març de 1867), 34 (17 de juny de 1856).

Impossible aduir tots els texts. N'elegim uns quants. "La Librería Religiosa que tan buenos frutos ha difundido generalmente en España" escrivia D. Mariano Barrio, arquebisbe de València⁹⁰; "Muy convencido de la grande utilidad que ha prestado y está prestando a la Iglesia aquella santa institución" afegia D. Rodrigo Echevarría, bisbe de Segovia⁹¹; ni menys explícit es mostrava el bisbe de Guadix, D. Mariano Bresmer: "Estoy bien persuadido de los grandes beneficios que ha hecho la Librería Religiosa; desde un principio me suscribí a ella, y he tomado muchas de sus obras. En este mi obispado he observado que muchos eclesiásticos se han aprovechado de sus beneficios..."⁹². Inútil multiplicar els elogis; citarem tan sols el del bisbe de Cadis, D. Félix Ariete, per incloure una afirmació important. Escrivia: "En cuanto a la Librería Religiosa hace tiempo que estoy persuadido del gran provecho que de su Institución resulta, y no creo por cierto ser el prelado que menos contribuye a su sostenimiento. He pedido en repetidas ocasiones grandes remesas que he repartido en los pueblos de la diócesis durante mi visita"⁹³.

Grans remeses, ens assegura aquest bisbe. El mateix podrien afirmar els seus germans en l'episcopat i molts sacerdots. De la "Librería Religiosa" sortien "grandes remesas", immenses quantitats de llibres i fulls volants que van inundar tota Espanya i part de l'Amèrica hispana.

Com ja hem indicat als inicis d'aquest treball, la pèrdua dels fons comercials i econòmics de la llibreria ens impedeixen conèixer avui l'àmbit exacte de la seva difusió i la quantitat d'obres editades. Sort que un dels primers biògrafs d'Antoni Maria Claret va tenir cura de deixar un testimoni del seu temps. Basant-se en els catàlegs d'aquells anys afirma aquest autor:

"La Librería Religiosa imprimió desde su fundación (1848) hasta el año 1866, 2.811.100 tomos de varios tamaños, 2.509.500 opúsculos, y 4.249.200 carteles de catecismo y hojas volantes: total 9.569.800 impresos, en el espacio de diez y ocho años, más de medio millón por año"⁹⁴.

Quantitat encara més simptomàtica si es té en compte que la població a Espanya en aquells anys –cens electoral de 1837– ascendia tan sols a 12.222.872⁹⁵.

Si a la quantitat afegim la consideració que els llibres, i especialment els fulls volants eren llegits per més d'una persona, i a vegades comunitàriament per membres d'una o més famílies, podem afirmar que la producció de la "Librería Religiosa" va arribar pràcticament a totes les llars espanyoles.

LA "LIBRERÍA RELIGIOSA" I LA RENOVACIÓ DE LA PIETAT

La primera obra editada per la "Librería Religiosa" va ser el *Catecismo explicado* d'A. M. Claret. Aquest fet, encara que no intentat, pot considerar-se paradigmàtic: aquest Catecisme reuneix en si les dues característiques fonamentals de la producció de la "Librería Religiosa": l'apologètica i la pietat.

Les obres apologètiques reproduïen, en castellà, les millors exposicions de l'apologètica francesa d'aquell moment. No faltaven, malgrat això, algunes obres originals com la d'Eduardo Maria Vilarrassa: *La independencia y el triunfo del Pontificado* (1860). L'estudi de totes aquestes obres ajudarà a comprendre un dels aspectes més característics del catolicisme espanyol de la segona meitat del segle XIX: polemista, conservador, racionalista, i poc atent als descobriments de les ciències positives.

El panorama religiós del país –l'hem vist– era desolador. Això ho va comprendre Claret en les seves múltiples missions; va comprendre, tanmateix, que el poble espanyol esperava un aliment espiritual sa... Això el va esperonar a multiplicar els seus escrits curts i fàcils de llegir –que a la vegada que il·lustraven el poble senzill l'ajudessin eficaçment a viure més cristianament.

Per la seva part, Caixal, més atent a la formació sòlida i intel·lectual, va voler fer arribar a tothom les obres clàssiques de l'espiritualitat. Va cuidar de fer noves edicions de *Les Confessions de sant Agustí*, i de moltes obres dels autors del Segle d'Or espanyol: Santa Teresa de Jesús, García de Cisneros, Luís de la Palma, Luís de la Puente, Alfonso Rodríguez, Luís de Granada... I amb ells les obres cabdals de l'espiritualitat de tots els temps: Kempis, sant Francesc de Sales, Croiset, etc.

Aquestes obres del passat no són, però, les que caracteritzen millor la tasca de la "Librería Religiosa". Per això hem d'acudir als opuscles i fulls volants que va editar.

Els *Opúsculos* tenien un tamany petit, 8 x 12 cms., i unes poques pàgines de 15 a 40 i valien de 15 a 30 rals el centenar. La majoria d'ells es deuen a la fecunda ploma de sant Antoni Maria Claret. Famosos van ser els seus diversos: *Avisos: A. a las Religiosas; La cesta de Moisés o A. saludables a los jóvenes para preservarse de los peligros del siglo; A. saludables a las doncellas; A. muy útiles a los padres de familia; A. muy útiles para las casadas; A. muy útiles para las viudas; A. saludables para los niños; A. a un militar cristiano; A. a un sacerdote*, etc. De tots ells es van fer nombroses edicions, superant a tots els A. para las

⁹⁰ A 20 d'agost de 1869. BB. LR. Caixa 1, Carpeta 1, Sobre 4, Doc. 1.

⁹¹ A 26 d'agost de 1869. Ibid., Doc. 5.

⁹² A 26 d'agost de 1869. Ibid., Doc. 8.

⁹³ A 3 de setembre de 1869. Ibid., Doc. 12. Altres prelats també repelien gratuïtament les obres de la "Librería Religiosa". Vicente de la Fuente escrivia a Caixal des de Salamanca el 20 de setembre de 1856: "A este Excm. Sr. Obispo hizo presentes los efectos de V. E. que agradeció mucho y la recomendación de la Librería Religiosa. Tiene diez enormes estantes llenos de libros de ella para ir repartiéndolos gratis los unos y formando bibliotecas parroquiales con los otros. Por desgracia halla poco apoyo en este segundo feliz pensamiento..." APTSI FC núm. 20.

⁹⁴ F. de A. AGUILAR, o. c., p. 98-99. En les p. 315-316 especifica els títols de les Fulles volants degudes a Claret, i de la quantitat que de 1848 a 1866 va editar la "Librería Religiosa". En les p. 318-329 resumeix el A. el contingut de les principals obres d'aquest autor i de la quantitat que en aquest lapse de temps es van editar.

⁹⁵ Cf. M. TUÑÓN DE LARA, *El movimiento obrero en la Historia de España*, Madrid, 1972, p. 20. Dóna a conèixer altres censos i el repartiment per regions.

doncellas del qual, en el temps que ens ocupa, es van llençar 16 edicions amb un total de 147.000 exemplars.

En aquests opuscles unia Claret la instrucció dels deures del propi estat amb els consells saludables per avançar en el camí de la virtut.

Juntament amb aquests opuscles trobem dues obres fonamentals de Claret: *El camino recto y seguro para llegar al cielo*, de la qual fins 1866 se n'havia fet 48 edicions en castellà amb 417.000 exemplars, i 4 edicions en català amb 14.000 exemplars⁹⁶, i el *Maná* amb les seves 23 edicions i 336.000 exemplars durant els mateixos anys. D'ambdós es van seguir fent edicions fins al col·lapse de la llibreria⁹⁷. La influència d'ambdues obres en la revitalització de la pietat espanyola resulta tan gran com difícil de precisar.

Així, tant Claret com Caixal van comprendre que la tasca de formació religiosa havia d'iniciar-se amb els sacerdots i amb els que es preparaven per ser-ho; d'aquí les seves nombroses obres i opuscles dirigits a ambdós, tant per il·lustrar-los en la doctrina moral —amb la reedició ampliada del famós manual de moral del P. Larraga— com per ajudar-los en la seva pietat. En aquest terreny sobresurt l'obra *El Colegial o Seminarista teórica y prácticamente instruido* que fins quasi el Concili Vaticà II va alimentar la pietat de tots els seminaristes espanyols⁹⁸.

Si els opuscles i obres citades van exercir un incalculable influx en la renovació de la religiositat espanyola, potser va ser major el dels fulls volants.

Aquests fulls volants tenien quatre mides: de plec, de mig plec, de quartilla i d'octavilla. El seu preu era de 64 rals la resma, i tenint en compte que en una resma entraven 500 fulls de plec, 1000 de mig plec i el doble i el quàdruple de les dues restants, es comprendrà el seu ínfim preu i la possibilitat de poder-les repartir amb enorme profusió.

Milions d'aquests fulls volants van inundar el sòl espanyol. En ells es recollia les expressions de la devoció més tradicional: a Crist crucificat, a Maria Santíssima, a sant Miquel, a l'àngel de la Guarda, a les ànimes del Purgatori...

Uns tenien un caràcter més pràctic com el full *Recuerdo la de Misión* —concebut per a ser repartit després d'una missió popular— i en el qual en 15 punts es plasmaven els mitjans més segurs per a preservar en els propòsits fets durant la missió⁹⁹.

La majoria, però, d'aquests fulls tenien un caràcter més devocional; de forma general estaven escrits en vers, o recollien versos i càntics populars. Aquestes "devocions" no solament es recitaven en les esglésies sinó dins de les mateixes famílies i les escoles catòliques estaven a la cura de la seva difusió.

Impossible recollir el seu contingut. Uns exemples bastaran: el *Decenario de la Sagrada Pasión*, una de les seves estrofes diu:

"¡Oh Corazón amante
de par en par por mi ventura abierto!
Del alma enamorada
dulcísima mansión, seguro puerto.
Do el triste navegante
contra la mar airada
encuentra grato asilo, Tu mi amparo
Tu en la borrasca sé mi norte y faro"¹⁰⁰.

Difícilment es podrà trobar un espanyol de més de 50 anys que no sàpiga de memòria o no hagi recitat el càntic a la Mare de Déu la tornada del qual assenyala:

"¡Oh María!
¡Madre mía!
¡Oh consuelo del mortal!
amparadme
y guíadme
a la patria celestial".

La primera estrofa del qual diu:

"Con el Ángel de María
las grandezas celebrad,
transportados de alegría
sus finezas publicad"¹⁰¹.

O l'oració a Maria Santíssima que resaven moltíssims espanyols abans d'anar-se al llit:

"O Virgen y Madre de Dios, yo me entrego por hijo vuestro; y en honor y gloria de vuestra pureza os ofrezco mi alma y cuerpo, potencias y sentidos, y os suplico me alcanceis la gracia de no cometer jamás pecado alguno. Amen Jesús. Tres Aves Marías.
Madre aquí teneis a vuestro hijo (tres vegades)
En vos, Madre mía dulcísima, he puesto mi confianza, no quedará nunca confundido"¹⁰².

La vida espanyola va trobar en aquestes poesies i oracions un mitjà eficaç de fomentar la seva pietat. En aquests fulls volants trobem: novenes, trisagis, decennaris, càntics... Els fidels els guardaven a l'interior dels devocionaris per a tenir-los més a la mà. I quan avui es fulleja algun d'aquells devocionaris encara poden trobar-se en el seu interior alguns d'aquells fulls, testimonis muts d'una vida de pietat.

Cert que d'altres impremtes i altres centres religiosos van participar en la renovació religiosa de l'Espanya del segle XIX. Però la "Librería Religiosa" sobresurt entre tots ells de manera indiscutible. Molt s'haurà d'escriure sobre ella.

⁹⁶ F. de A. AGUILAR, o. c. p. 95-96.

⁹⁷ T. L. Pujadas, San Antonio María Claret, apóstol de nuestro tiempo, Madrid 1950, afirma que se "han hecho alrededor de 300 ediciones" p. 142; i que en vida del sant s'havien repartit mig milions d'exemplars, pujant a varis milions després de la seva mort, p. 146.

⁹⁸ Va editar el primer volum al 1860 i es van fer dues edicions amb 20.000 exemplars. Ed. Viñas, p. 284, nota 139. El sant escrivia a CAIXAL el 3 de novembre de 1863: "Veo lo que me dice del seminario, pero entretanto haga V. que todos tengan el libro llamado el Colegial, que en muchos estudiantes obra el Señor prodigios por aquel libro...". I en postdata afegia: "Ya sabrá V. que he regalado diez ejemplares de la obrita de canto llano a todos los seminarios de España". APTSI FC Lib. 13, p. 254.

⁹⁹ BB. LR. Carpeta C-2 (gravats) núm. 9.

¹⁰⁰ Ibid., núm. 45.

¹⁰¹ Ibid., núm. 53.